

El procés de romanització al curs mitjà de la riera de Caldes (Vallès): estat de la qüestió

C. Miró, J. Folch i X. Menéndez

1. INTRODUCCIÓ

Amb aquesta comunicació, volem contribuir a l'estudi de la romanització del Vallès mitjançant la sistematització i l'actualització de les dades arqueològiques d'època ibèrica i romana recollides al curs mitjà de la riera de Caldes, i més concretament, a l'actual terme municipal de Caldes de Montbui, tot intentant recuperar la màxima informació de les excavacions i les prospeccions realitzades ja fa uns quants anys —empreses fonamentalment per Llogari Sala— de les quals ens ha quedat, per desgràcia, molt poca informació escrita (la bibliografia és escassa: Sala, 1961; Sala, 1964; Sala, 1966; Sala, 1972a; Sala, 1972b; Sala, 1974). Malgrat tot, aquest treball pretén ser un primer pas de l'estudi de l'estructura i l'evolució del poblament en aquesta zona, a partir de l'inici del procés de romanització.

2. NUCLI ANTIC DE CALDES DE MONTBUI

Encara que són pocs els treballs d'investigació realitzats sobre l'antic nucli urbà de Caldes de Montbui, és clar que en època romana devia ser un nucli força important.

No hi ha cap dubte que el fet que vertebrà un nucli urbà en aquesta zona fou l'existència de les deus naturals d'aigua termal (una de les deus on l'aigua brolla a major temperatura de la península, 70°), que els romans aprofitaren per construir termes amb virtuts terapèutiques, encara que els indígenes de la zona ja les devien utilitzar.

Quant a les restes d'època romana que s'han conservat, quasi totes responen al fet termal. Hem de destacar que les termes de Caldes no eren un edifici luxós, i només dedicat al lleure, sinó que tenien una funció medicinal i religiosa molt clara. De moment

s'han pogut definir quatre piscines, totes d'aigua calenta. La primera es pot visitar a la plaça de la Font del Lleó. Encara que s'ha publicat com el *frigidarium* del conjunt (Puig i Cadafalch, 1934), hem descobert que devia ser un *caldarium*, ja que les conduccions romanes recentment localitzades procedeixen de la deu d'aigua calenta. Les darreres excavacions (Miró, 1986) han posat al descobert una nova piscina, ja coneguda per notícies antigues, de forma rectangular, similar a la primera, i situada al costat est d'aquesta. Es coneixen dues altres piscines per la documentació escrita d'època moderna. Una devia estar situada al mig de la plaça Mercè Capsir. I la darrera piscina es troba sota l'enllosat de la plaça de la Font del Lleó, davant de l'actual edifici de l'Ajuntament. Malgrat que aquestes dues només es coneixen per les notícies escrites, creiem que es devia tractar, així mateix, de piscines d'aigua calenta, ja que hi ha afloraments naturals de l'aigua termal per tota la plaça.

L'altra resta arquitectònica conservada d'aquest gran conjunt termal es troba als soterranis de l'actual balneari Broquetas, i es devia tractar d'una petita cambra per a banys de vapor, una *sudatio*.

Altres vestigis que tenim de l'època romana són les restes de les obres d'enginyeria que es van fer per conduir l'aigua calenta que circulava a la superfície. Es té notícia d'un gran mur de contenció (Xalabarder, 1935) per a poder canalitzar l'aigua termal. Així mateix, es conserva encara avui dia una gran claveguera de construcció romana, es tracta de la que cobreix el Torrent Salzer (Zamora, 1973). Es va fer aquesta gran claveguera per canalitzar les aigües residuals cap a la riera d'una forma subterrània i evitar que la ciutat quedés dividida en dues parts.

L'epigrafia és la font d'informació més important d'època romana. Es coneixen un total d'onze inscripcions (Fabre, Mayer i Rodà, 1984). La majoria d'aquestes restes, vuit, possiblement nou, provenen de l'entorn de l'edifici balneari i són làpides d'agraïment als déus per la curació d'algun personatge. Hi ha tres làpides dedicades al déu Apol·lo (*IRC* núm. 33, 34, 35), una a la deessa Minerva (*IRC* núm. 37), i una a la Salut (*IRC* núm. 38). Finalment, hem d'esmentar la placa de marbre dedicada a la deessa Isis (*IRC* núm. 36): aquesta placa va ésser trobada fora del nucli urbà, a la zona de Sant Salvador. Aquesta làpida, datada probablement a finals del segle I aC (Mayer i Rodà, 1984), podria provenir de *Tarraco*. Si bé aquesta inscripció confirma un culte ja des d'època republicana o augusta a la zona, no podem assegurar que es relacioni amb el nucli termal, ni descartar que pogués correspondre a l'activitat religiosa d'una vil·la. Es podria enllaçar amb aquesta inscripció d'Isis una dedicada a Tiberi (*IRC* núm. 40), que segurament devia formar part d'un fris del pòrtic d'un edifici amb certa sumptuositat. El fet d'existir una construcció d'aquest tipus, segurament un edifici públic, a època de l'emperador Tiberi, així com la placa de marbre d'Isis i la cronologia de la majoria de les làpides: dues del segle I dC, tres de la segona meitat del segle I dC o la primera meitat del segle II dC (Mayer i Rodà, 1984), tot això confirmaria un moment àlgid a la vida de la ciutat en època d'August-Tiberi. Aquesta prosperitat provindria de l'anomenada de les virtuts curatives de les aigües termals i està íntimament relacionada amb l'atracció de forasters —sobretot de *Tarraco*, i probablement de *Barcino*, *Ilduro* i d'altres llocs (Mayer i Rodà, 1984).

Quant als materials nobles trobats al nucli antic, cal destacar un cap romà de marbre, localitzat al carrer de Bellit i datable a època julioclaudia. Així mateix, tenim el material provinent de les diferents excavacions. Hi ha la notícia de la troballa de monedes de Cèsar August, de Germànic Cèsar i d'Antoninus Augustus Pio (Graells, 1847; Cornet i Mas, 1867). Del material conservat al Museu Municipal hauríem de destacar un fragment d'àmfora grecoitàlica (Sanmartí, 1986), datada al segle II aC, i a les darreres excavacions a la plaça de la Font del Lleó han sortit fragments de ceràmica campaniana A i àmfora ibèrica (Miró, 1986).

Cal també definir quin tipus d'organització correspondria a aquest nucli urbà. Per una làpida en què es descriu el *curtus honorum* municipal de *Lucius Caecilius*, edil, *duumvir*, *flamen* (IRC núm. 42), es pot parlar d'un *municipium* a Caldes a època flàvia (Mayer i Rodà, 1984), (Tarradell, 1978), encara que probablement ja ho podria ésser en època augusta o julioclaudia (Mayer i Rodà, 1985). La làpida d'Isis (si realment és originària de Caldes) parla d'una *res publica*, cosa que defineix una incipient organització jurídica premunicipal del nucli.

Tradicionalment, s'ha identificat Caldes de Montbui amb l'*Aquae Calidae* de les fonts clàssiques (Plini el Vell, *Història Natural* (3, 23) i Ptolomeu, *Geografia* (II, 6, 69)), però, de moment, no hi ha res que pugui demostrar que *Aquae Calidae* era Caldes de Montbui. No hi ha cap inscripció a Caldes en la qual aparegui el nom d'*Aquae Calidae*. Quan Ptolomeu parla d'*Aquae Calidae*, per les distàncies sembla referir-se a Caldes de Malavella. Respecte a Plini el Vell, no tenim cap dada que ens demostrï que quan parlava d'*Aquicaldensis* es referís als habitants de la Caldes de Montbui romana. El nom d'*Aquae Calidae* era un adjectiu comú a tots els nuclis on brollés aigua calenta, i només a Catalunya podem trobar diferents exemples.

El que tenim més proper és Caldes de Malavella. Després de la lectura de la làpida del turó de Sant Grau de Caldes de Malavella (Vilà, 1981-1982), no hi ha dubte que aquest nucli, en un moment donat, es coneixia com a *Aquae Calidae* (Mayer i Rodà, 1985), ja que parla d'un personatge, l'*origo* del qual és *Aquicaldensis*. Això no es contradiu pas amb el fet que a algunes fonts itineràries figuri com a *Aquae Vocconis*, ja que, com hem dit abans, l'adjectiu *aquae calidae* s'aplicava als indrets amb deus termals.

Per tant, l'*Aquae Calidae* de la qual parlen les fonts clàssiques i l'epigrafia és Caldes de Malavella (Mayer i Rodà, 1985), fet que no exclou que ho fos també Caldes de Montbui.

3. CALDES EN EL MARC DE LA XARXA VIÀRIA ROMANA

Al mas de Can Vendrell, en el terme municipal de Santa Eulàlia de Ronçana, a uns sis quilòmetres del nucli de Caldes de Montbui, fou localitzat l'any 1880 un mil·liari amb la inscripció M(ANIUS) SERGI(US) M(ANI) F(ILII)US) PROCO(N)S(ULE)... XXI (Fabre, Mayer i Rodà, 1984), (IRC núm. 181). Es tracta d'un mil·liari de Mani Sergi, procònsol de la *Hispania Citerior*, datat el 120-110 aC, i fa referència a la milla XXI; és contemporani, per

tant, dels mil·liaris de Mas Vilar (Tona) i de Santa Eulàlia de Riuprimer, erigits pel mateix procònsol, i que marquen les milles VI i I, respectivament.

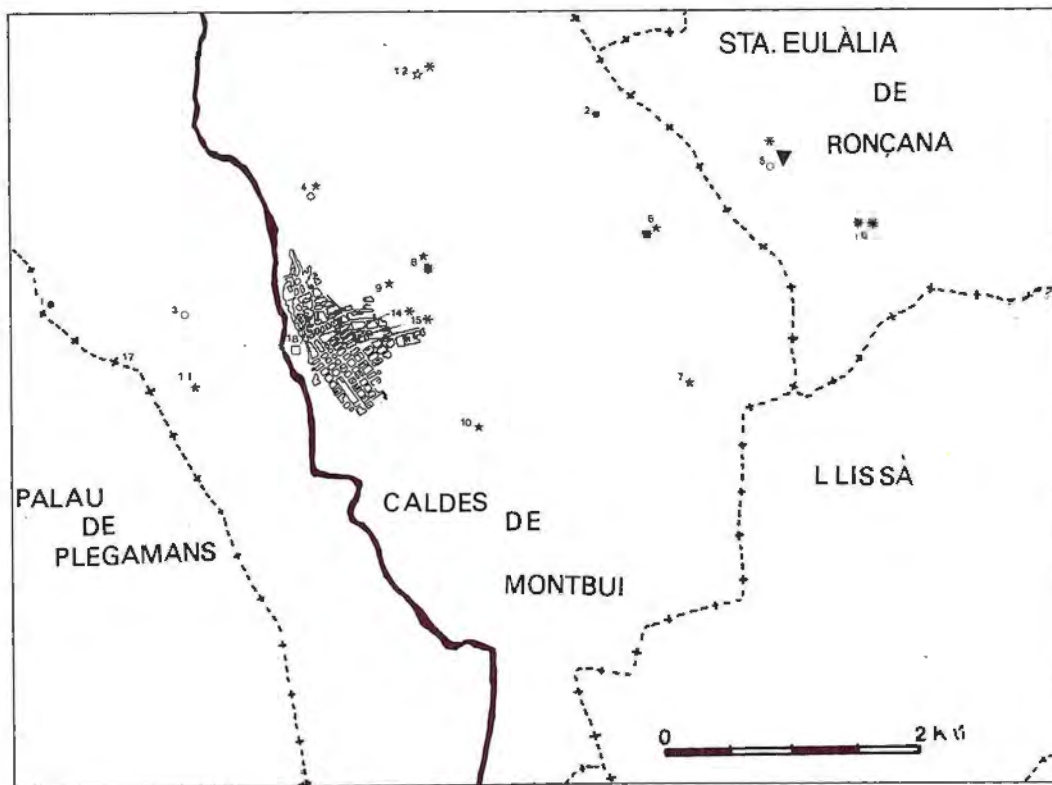
Sala (1964) relaciona el mil·liari de Can Vendrell amb l'antic camí de Granollers i, per tant, amb la vella ruta que, tot passant pel Coll de Parpers, comunicava la costa des d'*Iluro* amb la Via Augusta que travessava el Vallès, a l'alçada de *Semproniana*, i que continuava fins a *Ad Fines*, on retrobava l'esmentada via, passant per Caldes i *Egara*. El mil·liari no fou trobat lluny de la Creu de Baduell, un nus de camins antics per on passa la carretera de Granollers, prop d'una *villa* romanorepublicana.

Però, malgrat l'existència, ja des d'antic, d'aquesta ruta, força transitada en època imperial, cal relacionar el mil·liari de Can Vendrell, juntament amb els altres dos esmentats anteriorment, amb l'antiga via que travessava el Vallès en direcció a *Ausa*, amollonada molt abans de la construcció de la Via Augusta (cap al 120-110 aC), coincidint amb el moment de finals del segle II en què es comença a estructurar la primitiva xarxa viària militar romana, tal com testimonia Polibi, i tal com s'ha confirmat al sud de la Gàl·lia (Via Domitia, 118 aC).

Aquesta via, una de les més antigues de Catalunya, retrobaria el camí del Congost que menava a Vic, o bé a l'alçada de Centelles, continuant per la carretera de Collsuspina i, per tant, passant per Sant Feliu de Codines, o bé per la vall del Tenes i per Bigues (on hi ha notícies de l'existència d'un altre mil·liari), vorejant els Cingles del Bertí fins al Congost. Les troballes esmentades, així com les restes de la via empedrada localitzades a Aiguafreda i a Centelles, i els mil·liaris, encara que baix imperials, localitzats al Molí de les Canes, prop d'Aiguafreda, i també el possible mil·liari de Llerona (Mayer i Rodà, 1984) confirmarien l'existència d'ambdues rutes vallesanes en direcció a *Ausa* —d'una banda, la de Mani Sergi, amollonada més antigament, i que transcorria prop de Caldes, i de l'altra, la del Congost, que comunicava Vic i Barcelona seguint el Besòs-Congost, i que tindrà una major importància en un moment ja avançat de la romanització.

La distància de XXI milles (uns 30 km) del mil·liari de Can Vendrell podria correspondre —segons Sala, 1964— a Mataró, a Tona o, fins i tot, a Barcelona. Suposant que la fita estigui més o menys *in situ*, no és impensable una relació amb Mataró; el que sí s'ha de descartar és que el mil·liari de Can Vendrell indiqui la milla XXI de la via de Mani Sergi des de Vic, on s'ha volgut situar el *caput viae* de l'esmentada via, ja que es troba a Santa Eulàlia de Riuprimer el molló corresponent a la I milla (Mayer i Rodà, 1985).

Cal considerar, doncs, l'antic nucli romà de Caldes com una бага important dins la xarxa de vies secundàries del Vallès; malgrat trobar-se força allunyada de la Via Augusta, l'antiga Caldes es comunicava amb aquesta via per *Ad Fines* (passant per *Egara*), per *Arrabona* i per *Semproniana* i es comunicava també amb *Ausa* des de finals del segle II aC. Res no demostra, però, que aquestes vies travessessin el nucli mateix de la ciutat termal; el pont anomenat "romà" que s'alça sobre la riera de Caldes, prop del nucli antic, cal considerar-lo medieval, encara que no falta qui el consideri de factura romana (Fernández, 1981).

Relació de jaciments

1. Torre Roja
2. Turó Gros de Can Camp
3. Les Cremades
4. El Remei
5. Can Vendrell
6. Sant Miquel dels Martres
7. Can Viladevall
8. Mas Manolo
9. Sant Salvador
10. Can Pujades
11. Mas Corró
12. Carerac
13. Carrer Buenos Aires
14. Carrer Balmes
15. Carrer Espartero
16. Can Cabot
17. San Miquel de l'Arç
18. Plaça de la Font del Lleó i Termes

Relació de símbols utilitzats

- Poblament ibèric
- Assentament ibèric
- ★ Vila republicana
- ☆ Vila imperial
- * Forn d'àmfores
- * Escombrera
- ▼ Mil·liari
- Termes

4. EL POBLAMENT INDÍGENA

L'àrea que estem tractant presenta una certa densitat d'assentaments ibèrics, ja situats dalt de turons (Turó de la Torre Roja, Turó Gros de Can Camps, ambdós habitats des del segle v aC, Puig Alt de Can Viver, Tossal de la Galaieta) o bé, situats al pla (les Cremades, Bòvila Bisquests, el Remei, Can Vendrell, la Font de Brill). Cal tenir en compte, a més, la troballa de materials ibèrics a la vila de Caldes: plaça de la Font del Lleó, i altres punts del nucli antic (Sala, 1961; Barberà i Dupré, 1984; Sanmartí, 1986; Xalabarder, 1935).

Si ens concentrem en els jaciments que són contemporanis a la presència romana, el nombre és més reduït. En aquesta època, estan habitats el poblat de la Torre Roja i els establiments del Remei i de Can Vendrell. Aquests darrers eren probablement petits assentaments aïllats. Hi ha notícia, a més, de la troballa de monedes ibèriques a les Cremades i al nucli antic de Caldes.

El jaciment més documentat dels esmentats és el poblat de la Torre Roja (Folch, Menéndez i Miró, 1986). En la darrera fase presenta signes d'una activitat notable. Segons les restes observables a la superfície, la seva extensió devia ser considerable. Entre les restes de construccions, cal destacar el sistema de clavegueres cobertes per lloses que es dirigeixen a l'exterior del poblat travessant la possible muralla, i l'ús de *tegulae*.

Entre els materials ceràmics s'observa una notable quantitat de vasos de vernís negre del segle I aC, àmfora itàlica i *dollia*. Cal destacar la presència de terra sigil·lada itàlica en fragments escassos però significatius, ja que situen la darrera fase del poblat en un moment molt avançat del segle I aC.

L'estudi de les monedes procedents d'aquest jaciment ens revela una activitat comercial gens menyspreable. El més destacable és la varietat dels orígens: *Roma, Kese, Lauro, Malaca, Saguntum, Eusti, Ilturo, Untikesken, Congostaeton*. Igualment, s'observa que totes les seques devien estar situades a la costa o prop del litoral.

Les monedes romanes proporcionen dades cronològiques precises: un denari folrat reproduceix el tipus d'una emissió datable entre el 111 i el 106 aC (Crawford, 1974, núm. 299/1a; Calicó, 1983, núm. 423). Crawford esmenta també un exemplar folrat, el núm. 264 de l'apèndix). D'altra banda, un denari de Cèsar pot datar-se entre el 54 i el 48 aC (Crawford, 1974, núm. 443/1; Calicó, 1983, núm. 640).

A diferència de la Torre Roja, els jaciments de Can Vendrell i del Remei resten situats al pla i en llocs que més endavant estan ocupats per establiments romans. Quant a la qüestió de la localització de la seca d'*Eusti*, s'havia volgut situar al terme de Caldes de Montbui, i Llogari Sala era el principal defensor d'aquesta teoria (Sala, 1966), el qual havia assenyalat el paratge de les Cremades com a possible localització. Aquestes monedes presenten la inscripció *Eusti* o *Eustibaicula*, i Villaronga les inclou dins del grup ausetà per la metrologia del tipus (Villaronga, 1974). Aquest autor creu que es pot identificar *Eustibaicula* amb la *Baecula*, ciutat dels ausetans, esmentada per Ptolomeu, i que podria estar situada al sud de Vic.

Creiem que és difícil situar la seca d'*Eusti* al terme de Caldes, ja que de les vint-i-una monedes d'època republicana trobades a la zona i classificables amb una certa seguretat,

solament quatre corresponen a *Eusti*. Com hem dit abans, els orígens de les monedes són molt diversos, i predominen, juntament amb les d'*Eusti*, les de *Lauro*, *Kese* i Roma.

Així doncs, es pot observar que, paral·lelament a la romanització de la plana, testimoniada per una via amollonada i les *villae* més antigues, perdura un hàbitat indígena que no abandona l'assentament anterior, i que probablement conserva una organització política i econòmica diferenciada, encara que amb fortes influències romanes en la cultura material.

Aquest dualisme perdura fins a finals del segle I aC. És difícil d'esbrinar la causa per la qual els habitants de la Torre Roja van abandonar pacíficament el poblat en un moment en què la plana era ja intensament explotada.

5. POBLAMENT DISPERS D'ÈPOCA ROMANA

Troblem a la zona que ens ocupa una organització del territori caracteritzada per l'existència de *villae* des d'una època força antiga. S'han detectat nombrosos jaciments, els quals podem identificar com a *villae*, d'època republicana; són els següents:

Sant Miquel de Martres o de Baduell (Sala, 1961; Estrada, 1969), situat molt a prop de l'actual carretera de Caldes a Granollers. Creiem que les restes trobades a la Creu de Baduell, el Salt de les Bruixes i el Solt del Baster devien pertànyer al mateix conjunt. Ja trobem campaniana A.

Can Viladavall (Sala, 1961; Estrada, 1969; Miró, 1984). Jaciment situat a prop de l'anterior. L'any 1984 es va excavar un sector de la zona industrial, i es va posar al descobert una part d'un magatzem de *dollia* i dipòsits d'*opus signinum*. La primera fase d'ocupació està datada per campaniana A.

El Remei (Estrada, 1969; Sala, 1961, 1972a). D'aquest jaciment, ja n'hem parlat com a assentament d'època ibèrica. Tenim restes d'una *villa* d'època republicana. Hi ha una peça de ceràmica campaniana de producció etruscocampana, Morel 2.111, datada al segle II aC.

Mas Manolo o Mas Vicari (Sala, 1972b; Estrada, 1969). El material més antic és ceràmica campaniana B.

Sant Salvador o Can Cortès (Sala, 1961; Estrada, 1969). Jaciment on va ésser trobada la làpida d'Isis (IRC núm. 36), esmentada anteriorment. Quant al material ceràmic, el més antic que trobem és campaniana B.

Can Pujades (Sala, 1961; Estrada, 1969). Hi ha campaniana B.

Can Corró (Sala, 1961; Estrada, 1969). Hi ha restes d'una llàntia Dressel 2, datada al segle I aC.

D'altra banda, trobem unes *villae* que comencen a funcionar a l'època imperial, com són les següents:

Carerac (Sala, 1961; Estrada, 1969). Aquest jaciment inclouria les restes esmentades com a Torre Jordana i Font dels Enamorats.

Carrer de Buenos Aires (Sala, 1973; Barral, 1978). Aquesta *villa* es troba dins l'actual nucli urbà. Es van excavar dues habitacions pavimentades amb mosaics bicromats datats al segle II dC.

També s'han esmentat altres indrets de la zona com a *villae*, Torre Marimon, Sant Miquel de l'Arç i Can Camps, però nosaltres no hem trobat cap resta que ens ho confirmi.

En aquesta zona, es troba una important concentració de forns de terrissa, els quals produïen àmfores de les formes Pascual 1 i Dressel 2-4. Com a mínim, es pot assegurar l'existència de quatre forns, amb els testers, un a Sant Miquel de Martres, excavat per Colominas i Roca (Sala, 1961; Pascual, 1977). A Can Cabot, s'excavaren dos forns ceràmics (Pascual, 1977), i la darrera estructura de forn es localitzà al Mas Manolo. Així mateix, les darreres prospeccions han descobert una estructura de combustió a la zona del Remei, dins els terrenys on s'excavà part de la *villa*, però de moment no es pot assegurar quina mena de material produïa.

D'altra banda, s'han localitzat quatre enderrocs que defineixen quatre nous forns de terrissa, també productors de Pascual 1 i Dressel 2-4. D'aquests enderrocs, dos es localitzen dins el nucli urbà actual, i no gaire lluny de la *villa* del carrer de Buenos Aires. Aquests testers se situen al carrer de Balmes i Espartero. Els altres dos es troben dins el territori de dues *villae*, la de Carerac i la de Can Vendrell (on es trobà el mil·liari). Tenint en compte la producció d'aquests tallers de terrissa, podríem situar-ne el començament a finals del segle I aC i el moment més àlgid es devia produir al segle I dC.

Resumint, veiem que el territori entorn de la Caldes romana estava intensament poblat. Hi ha una explotació de la terra en relació amb una producció vinícola que ens vindria confirmada per les nombroses terrisseries d'àmfores contenidores de vi.

6. CONCLUSIONS

Tenim documentada, a l'àrea que estudiem, la presència d'un important i nombrós poblament ibèric des del segle V, tant en poblats dalt de turons, com en hàbitats situats a la vall, ja en època més tardana.

En la darrera etapa, trobem una important concentració de població a la Torre Roja fins a un moment molt avançat de la romanització. La Torre Roja és un poblat encimbellat i probablement fortificat, de dimensions notables, que presenta un poblament continuat des del segle VI en el qual es detecta una darrera fase molt romanitzada, amb una important activitat fins a finals del segle I aC.

En aquest moment, quan es va produir l'abandó pacífic de Torre Roja i el probable descens dels seus habitants al pla, aquest ja es trobava en una fase avançada de romanització, i el territori havia sofert canvis profunds a causa de la intensa colonització romana iniciada probablement abans de la segona meitat del segle II aC.

La romanització a la zona de Caldes està documentada des de molt antic: el mil·liari de Can Vendrell demostra la relació de Caldes amb la xarxa viària amollonada romana de

finals del segle II. La majoria de les *villae* localitzades confirmen una explotació agrícola important a la vall des d'època republicana, moltes ja des del segle II. D'altra banda, les restes arqueològiques provinents del nucli antic de Caldes, així com les restes epigràfiques i la mateixa presència de les termes suggereixen l'existència d'una ciutat romana força important en el segle I dC —i que probablement en època flàvia ja gaudia d'estatut municipal—, encara que és molt possible que comencés l'explotació de les aigües termals per part dels nous colons en plena època republicana (qui sap si continuant o complementant un ús anterior per part dels indígenes). Justament devia ser l'activitat termal, en la seva vessant salutífera i per tant evidentment religiosa, la que va fomentar la formació del nucli de Caldes com a ciutat i *municipium* romà. L'epigrafia ens informa que la seva influència era extensa, ja que sembla demostrar que gran part dels usuaris de les termes eren aliens a la comarca, principalment de *Tarraco* i d'altres ciutats del litoral.

Però aquesta important activitat econòmica no desdii la funció no menys important que devia assumir la ciutat de Caldes com a nucli integrador i de serveis d'un territori important amb un alt índex d'explotació agrícola, com hem dit, iniciada a l'època republicana. Cal destacar que la producció de vi laietà, conegut per les fonts, fou molt important —com en altres indrets de la Laietània— al territori de Caldes, tal com demostra l'alta quantitat de forns i d'enderrocs d'àmfores vineres localitzats. La mateixa importància de la zona en el marc de la xarxa viària romana, tant d'època republicana com d'època imperial, sembla confirmar aquest paper dinamitzador del territori que va tenir la ciutat romana de Caldes.

BIBLIOGRAFIA

- ALMAGRO, M; SERRA RÀFOLS, J; COLOMINAS, J. *Carta Arqueológica de España. Tomo II. Barcelona*. Madrid: CSIC, 1945.
- BARBERÀ, J; DUPRÉ, X. «Els laietans, assaig de síntesi». *Fonaments* [Barcelona], IV (1984). [Curial]
- BARRAL, X. *Les mosaïques romanes et médiévales de la regio Laietana. (Barcelone et ses environs)*. Barcelona: IAP, 1978.
- CALICO, X i F. *Los denarios romanos anteriores a Jesucristo y su nuevo método de clasificación*. Barcelona: Casacuberta, 1983.
- CORNET I MAS, G. *Guia del viajero en Caldes de Montbui*. Barcelona, 1867.
- CRAWFORD, M. *Roman Republican Coinage*. Vol I-II. University Press Cambridge, 1974.
- ESTRADA, J. *Vías y poblamiento romano en el Área Metropolitana de Barcelona*. Barcelona: Comisión de Urbanismo de Barcelona, 1969. [Publicación núm. 27 para uso interno]
- FABRE, G.; MAYER, M.; RODÀ, I. *Inscriptions romaines de Catalogne. I-Barcelona (sauf Barcino)*. París: Diffusion de Boccard, 1984.
- FERNÁNDEZ CASADO, C. *Historia del puente en España. Puentes romanos*. Madrid, 1981.
- FOLCH, J; MENÉNDEZ, X.; MIRÓ, C. *Excavacions al poblat ibèric de la Torre Roja (Caldes de Montbui)*. *Campanyes dels anys 1984-1986*. Memòria inèdita, 1986.
- GRAELLS, I. *Descripción de la villa de Caldes de Montbui*. Memòria inèdita de la Biblioteca de l'Arxiu de l'Acadèmia de la Història de Madrid, 1847.
- MAYER, M.; RODÀ, I. *La romanització del Vallès segons l'epigrafia*. Sabadell: Museu d'Història de Sabadell, 1984.

- «L'epigrafia romana a Catalunya, estat de la qüestió i darreres novetats». *Fonaments* [Barcelona], v (1985). [Curial]
- MIRÓ, C. *Les excavacions a la villa romana de can Viladevall (Caldes de Montbui)*. Memòria inèdita, 1984.
- *Excavacions a la Plaça de la Font del Lleó de Caldes de Montbui*. Memòria inèdita, 1986.
- MOREL, J. P. *Céramique campanienne: les formes. Vol. I: texte. Vol. II: Planches*. Bibliothèque des écoles françaises d'Athènes et de Rome, 1981.
- PASCUAL, R. *Las ánforas de la Layetania*. Méthodes classiques et méthodes formelles dans l'étude des amphores. Actes du Col-loque de Rome, Mai, 1974. École française de Rome, 1977.
- PUIG I CADAVALCH. *L'arquitectura romana a Catalunya*. Barcelona, 1934.
- SALA, L; MONTES, A. DE «Elementos para la Carta arqueológica del Valle Medio de la Riera de Caldas de Montbui». A: *Actas VIII CNA*. Barcelona, 1961.
- «El mil·liari de Can Vendrell. Una via romana, del s. II aC, eulazaba Caldas y Roma». *Setmanari Montbui* [Caldes de Montbui], núm. 1.029 (3-X-64).
- «¿Fue la ciudad de Eusti la entecesora de Caldas de Montbuy?». *Setmanari Montbui* [Caldes de Montbui], (1966). [Extra octubre]
- a) «La vila romana republicana del "Remei". S. II aC». *Setmanari Montbui* [Caldes de Montbui], núm. 1.381 (1-1-1972).
- b) «Hallazgo arqueológico en la villa romana de Mas Manolo. Siglos I-II dC». *Setmanari Montbui* [Caldes de Montbui], núm. 1.396 (15-IV-1972).
- «Las villas romanas de Caldes de Montbui». *Setmanari Montbui* [Caldes de Montbui], núm. 1.444 (28-IV-73).
- SANMARTÍ, J. *La Laietania ibèrica. Estudi d'Arqueologia i Història*. Tesi doctoral inèdita, 1986.
- TARRADELL, M. *Les ciutats romanes als Països Catalans*. Discurs llegit per l'autor a l'ingrés a la Reial Acadèmia de les Bones Lletres de Barcelona, 1978.
- VILA, M. del V. «Inscripción latina del Turó de Sant Grau (Caldes de Malavella, Girona)». *Pyrenae* [Barcelona], 17-18 (1981-1982).
- VILLARONGA, L. *Sistematización del numerario ibérico del grupo ausetano*. Acta Numismática, III. Barcelona, 1973.
- *Numismática antigua de Hispania*. Barcelona: Ed. CYMYS, 1979.
- XALABARDER, A. *Caldes antic i modern. Apunts per a la història de la vila de Caldes de Montbui*. Caldes de Montbui: Centre excursionista calderí, 1935.
- ZAMORA, F. *Diario de los viajes hechos en Catalunya (1784)*. Barcelona: Curial, 1973.